

DORIN URITESCU, *Formel et naturel dans l'évolution phonologique et morphophonologique. Essais de linguistique générale et romane*, University, Mississippi, 2011 (Romance Monographs. Number 67), 330 p.

Dorin Urișescu, profesor la Université York din Toronto (Canada) și membru în Consiliul director al revistei noastre, este, în opinia mea, unul dintre importanții romaniști și româniști actuali și unul dintre cei mai buni cunoscători ai diferențierilor dialectale general-romanice mai ales din limbile română și franceză. Ultima sa apariție editorială, care face obiectul prezentării ce urmează, confirmă aceste aprecieri. Ea este, în fapt, rezultatul a patruzeci de ani de cercetare dialectală românească și romanică a lui Dorin Urișescu, desfășurată atât în România (Domnia Sa este autorul principal al NALR – Crișana și al cărții, teză de doctorat la Universitatea din Timișoara: *Sincronie și diacronie. Fonetismul unor graiuri din nordul Banatului*, Timișoara, 1987; ediția a doua, revăzută și adăugită, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2007), cât și, pentru scurt timp, în Franța (unde a și susținut o nouă teză de doctorat la Université Paris III, prima versiune a cărții de față) și în Canada (unde a realizat programul RODA (Romanian Online Dialect Atlas), cu care publică *on-line* atlasul Crișanei, și unde s-a impus ca un specialist de marcă în lingvistica diatopică și în dialectometrie); Dorin Urișescu este, de asemenea, autor a zeci de articole de specialitate, publicate în reviste prestigioase din America și Europa.

În esență, ceea ce Dorin Urișescu își propune în această carte este „un posibil model teoretic explicativ al fonologiei istorice” și reușește acest lucru pornind, fără ezitare, de la ideea humboldtiană după care „schimbarea fonetică este supusă unei reguli duble, ale cărei componente adesea se sprijină reciproc, dar alteori sunt antitetice”: pe de o parte, substanța fonetică (pur organică, cu originea în aparatul fonator și „urmând relația naturală dintre sunete”), iar pe de alta, „principiul intelectual al limbii” (organizarea, forma limbii). Demersul lui Dorin Urișescu se axează pe definirea acestor două aspecte (identificate, ușor reductiv, în constructul teoretic ca „aspectul fizic și aspectul pe care l-am putea numi, provizoriu, «cognitiv») și a relațiilor dintre ele „în funcționarea și în schimbarea fonologică istorică” (p. 11), prin grila teoretico-metodologică a generativismului (cu critici și rectificări) și a lingvisticii cognitive. Ceea ce-l interesează însă pe autor (vezi p. 12, nota 2) este mai puțin forma „regulilor”, cât „substanța și motivele schimbărilor fonologice”.

Lucrarea Domniei Sale este structurată în trei părți principale (I. *Essai sur le formel et naturel dans le changement phonologique historique* – p. 15–95; II. *Remarques sur le rapport entre formel et naturel dans le changement morphophonologique* – p. 97–106; III. *Formel et naturel dans quelques processus phonologiques et morphophonologiques en roumain et en français* – p. 107–254), rezumate într-o condensată *Introduction* (p. 11–13) și în câteva pagini lămuritoare de *Conclusions* (p. 257–263, considerate de autor ca fiind a IV-a parte a cărții) și completate de un aparat științific auxiliar (*Références bibliographiques* – p. 265–299; *Sigles et abréviations* – p. 301–302; *Transcription phonétique* – p. 303) și de o *Annexe: Cartes linguistiques* (p. 305–318; 13 hărți dialectale din NALR – Crișana); volumul se încheie cu un *Index des auteurs* (p. 319–322) și un *Index des matières* (p. 323–330). Un rezumat mai larg, cu explicații utile în înțelegerea mai exactă a teoriei propuse, găsim într-o conferință ținută în 2007 (și publicată în 2008) la Academia Română: *Fonologia natural-cognitivă. Repere pentru o teorie explicativă a schimbărilor fonologice istorice*.

Acesta este, de altfel, și numele modelului propus de Dorin Urișescu: *fonologia istorică natural-cognitivă* (la *phonologie historique naturelle-cognitive*). Este un model care dorește să integreze aspecte ale fonologiei generative (mai precis, fonologia generativă naturală și fonologia naturală) și elemente ale lingvisticii structurale, oprindu-se mai ales asupra distincției *formă-substanță* în fonologie și, legat de aceasta, asupra disocierii factorilor formali și naturali implicați în

evoluția fonologică. Este un model extrem de complex, care încearcă o „tipologie a proceselor fonologice și a transformărilor pe care aceste procese le suferă sau le pot suferi la nivelul formei lingvistice” (p. 257), complexitate justificată, pe bună dreptate, prin complexitatea problematicii înseși a schimbărilor lingvistice (în cazul de față, a schimbărilor fonologice). Pentru a explica această complexitate a (mai bine zis, pentru a da o imagine clară și cuprinzătoare) schimbărilor fonologice, Dorin Urișescu subliniază „jocul subtil” (cf. p. 169) dintre *natural* și *formal*, mai precis, dintre două tipuri de universalii (asociate unor „baze externe distincte” – p. 12): universalii fonologice *formale*, „legate de organizarea – deci de forma – limbii și care se referă la principiile universale care guvernează sistemele fonologice” (p. 257) (universalii care „sunt legate de principii cognitive” – p. 76), și universalii *naturale*, „în relație cu substanța”, având ca bază extralingvistică „limitele și tendințele articulatorii și perceptive ale ființei umane”, ale utilizatorilor *limbii* (adică relațiile dintre sunete la nivelul articulației și percepției, în terminologia clasică) (p. 257–258). *Naturalul*, în concepția și a lui Dorin Urișescu, reprezintă „factorul extralingvistic, mecanic, care nu poate explica organizarea limbii”, iar *formalul* „se referă la elementul constant integrat într-un ansamblu organizat, în cazul de față, sistemul cognitiv al limbii”. „Evoluția fonologică – spune Domnia Sa – constă într-o formalizare continuă a substanței.” Deci o „integrare continuă a naturalului în formă”. Schimbarea fonologică istorică este concepută, așadar, concomitent ca formă și ca substanță; ea poate reprezenta o teleologie naturală, dar și una formală (a funcției); în ambele cazuri însă, fără un scop conștient identificat.

În organizarea formei, modelul propus de autor adoptă distincțiile structuraliste propuse de Eugeniu Coșeriu între *vorbire*, *normă* și *sistem*. Aceste nivele interacționează ca niște filtre, atât pentru universalii formale (asigurând o continuitate formală relativă în evoluția istorică), cât și pentru cele naturale (asigurând o continuitate naturală relativă, prin selecția și aplicarea proceselor naturale). Selecția proceselor fonologice naturale (la nivelul *vorbirii*) se face în relație cu alte procese, la celelalte nivele de organizare a formei, adică la nivelul *normei* (în cadrul căreia trebuie avute în vedere evidențierea raporturilor dintre inovația și schimbarea lingvistică, precum și tipurile de comunități lingvistice și de rețea socială; în această privință, Dorin Urișescu reușește să introducă, în modelul său explicativ, *locutorul*, un factor în general neglijat de către cei ce au propus modele de fonologie generativă și cognitivă; de altfel, unul dintre scopurile declarate de autor este punerea de acord, „într-o perspectivă integrativă”, a limbii ca „instituție socială” și ca variație și includerea și explicarea „rolului locutorului”), la nivelul *sistemului* (interacțiunea dintre caracteristicile tipologice și distincțiile sistematice) și la nivelul *tipului* lingvistic (pornind de la cercetările anterioare în tipologia lingvistică, mai ales de la cele ale lui E. Coșeriu și Vl. Skalička, Dorin Urișescu propune și la nivel fonologic o caracterizare a limbilor prin ierarhia a cinci tipuri fonologice *ideale* – ce nu se realizează (și nu se pot realiza) în mod pur în limbile naturale –, care includ nu numai distincția limbi vocalice–limbi consonantice, ci și mijloacele de realizare a distincțiilor fonologice: tipul vocalic, tipul consonantic, tipul cu articulații secundare (vocalice sau consonantice), tipul melodic (sau tonal) și tipul bazat pe distincții de forță – vezi p. 87–89). Româna, stabilește Dorin Urișescu, este, din aceste puncte de vedere, o limbă în care predomină tipul consonantic (ca în spaniolă și italiană), urmat de celelalte tipuri, în ordinea: vocalic, cu articulații secundare, melodic și cu distincții de forță. În ce privește relația normă–vorbire și structura societății, aceasta, spune convingător Dorin Urișescu, poate explica, spre exemplu, în istoria multor limbi naturale, existența unor perioade de schimbări fonetice intense relaționate cu evenimente istorice, când relațiile sociale se transformă profund și rolul *vorbirii* este crescut; sau caracterul arhaic al „insulelor lingvistice” este explicabil printr-o aderență puternică la normă, motivată social, cultural și psihologic („language loyalty”, asociată unei „cultural loyalty”).

Modelul propus de Dorin Urișescu este reprezentat schematic printr-un tabel (p. 78, reluat la p. 260), el însuși extrem de complex, dar cuprinzător și logic, după ce reușești să ți-l apropii și să-i înțelegi codurile din substanța și forma sa grafică. Tabelul sistematizează și vizualizează un număr de relații care „ar trebui luate în considerare în analiza schimbărilor fonetice istorice”. „Decodarea” lui constituie subiectul și „miza” celor 80 de pagini pe care se întinde partea I a cărții și ale câtorva pagini din secțiunea a IV-a, cea de concluzii. Este un model dificil (de altfel, întreaga carte este o carte „grea”, o lectură dificilă, iar aceasta nu numai din cauza corpului de literă nepotrivit de mic cu

care a fost culeasă) pentru cei mai puțin inițiați, dar cred că poate fi extrem de atrăgător și de incitant pentru specialiști, pentru cunoscătorii în profunzime ai generativismului, structuralismului și cognitivismului lingvistic contemporan. Nu o dată, demonstrațiile autorului (bazate întotdeauna, în primul rând, pe bibliografia extinsă și aprofundată până la apropiere) sunt provocatoare, mai ales că nu puține aspecte, mai largi sau mai de amănunt, ale problematicii avute în vedere sunt încă departe de a fi primit rezolvări definitive (lucru, practic, imposibil în domenii atât de „fluide”, cum este cel al schimbării lingvistice, cu atât mai mult al celei istorice). Este însă un model care, înțeles și folosit în spiritul în care a fost conceput, poate, într-adevăr (vezi mai ales la partea a III-a, aplicativă), cum zice autorul, să dea „posibilitatea de a opera o serie de distincții necesare în fonologia istorică” (sintetizate în *Concluzii*, la p. 258, par. 6), dintre care aș selecta, ca importantă, în primul rând distincția între schimbările de adaptare la constrângeri fonotactice (care țin de adaptarea la normă) și schimbările de adaptare la sistem, mai ales prin re poziționarea, ca importantă, a vorbirii emfatice, cea situată „la limită între normă și vorbire”, pentru întărirea articulatorie și perceptivă naturală (procesele emfatice aparținând, astfel, atât naturalului, cât și formalului).

Pornind de la distincțiile stabilite în acest model, Dorin Urișescu ne propune trei categorii principale de schimbări fonologice istorice: întâi, schimbări fonologice *formale de adaptare la normă* (schimbări de adaptare fonotactică, schimbări ale unor procese fonologice ca urmare a relațiilor lor cu alte procese la nivelul normei și generalizări de distribuție la nivel fonotactic – cf. p. 81), apoi schimbări fonologice *formale de adaptare la sistem* (relații de opoziție și contrast, diferențierea maximală, simetria, randament funcțional ș.a.) și, în al treilea rând, schimbări fonologice *naturale* (proces de tip neogramatic, explicabile prin tendințele naturale universale „determinate de tendințele fonetice care țin de capacitățile și de modul de funcționare a organelor umane de articulare și de percepție” – *ibidem*). Prin modelul propus, Dorin Urișescu sugerează un răspuns la întrebarea „pe care lingviștii încep să și-o pună din ce în ce mai frecvent”: „care ar fi sursa universalilor formale sau a tendințelor formale universale?”, și anume: „sursa acestor tendințe se găsește în capacitățile și, am putea zice, în *limitele cognitive* ale ființei umane” (p. 82; subl. mea – N.M.). Mai mult, Domnia Sa încearcă să stabilească (p. 82–86) relații între tendințele fonologice formale universale și procesele cognitive universale.

Modelul acesta, în totalitatea lui, mi se pare o contribuție importantă a autorului, atât ca noutate, cât și ca sinteză a cercetărilor anterioare.

A doua parte a lucrării, cea mai scurtă (abia zece pagini), analizează relația între factorii naturali și cei formali în aspectele sale fonologice și morfologice. Este o sinteză densă, concentrată (ca și restul cărții, de altfel). Pentru morfologia naturală, autorul are în vedere mai ales modelul lui W. U. Dressler, care i se pare cel mai adecvat raportului dintre factorii naturali și cei formali și care definește parametrii și treptele (*les échelles*) naturalității (transparenta morfotactică, cea semantică, biunivocitatea, diagramaticalitatea și indexicalitatea) pe baza modelului semiotic al lui C. S. Peirce. Factorii formali sunt analizați pe cele trei nivele la care pot fi descoperiți: nivelul *tipului* (considerat un „construct” în care coexistă caracteristici mai ales de ordin gramatical; se discută cele cinci tipuri ideale ale lui Vladimir Skalička: flexionar, aglutinant, izolan, introflexionar, polisintetic), nivelul *sistemului* (postulând principiul „adecvării la sistem”) și nivelul *normei* (aici în relație strânsă cu sistemul). Modelul gândit și propus de Dorin Urișescu, așa cum subliniază autorul, integrează factorii naturali și cei formali ai funcției și evoluției morfologice a limbilor, permițând ipoteze explicative complexe, privitoare la evoluția istorică a proceselor morfologice (vezi p. 105). Mi se pare important că și Dorin Urișescu reliefează faptul că în nicio limbă naturală nu se realizează un singur tip, ci în oricare limbă istorică un tip este preponderent, dar se validează prin prezența altor tipuri lingvistice și că insistă asupra faptului că existența mai multor principii de structurare lingvistică în una și aceeași limbă nu înseamnă că acestea coexistă pur și simplu, ci între ele există neîncetate tensiuni care provoacă schimbări ce pot afecta ierarhiile, tipurile lingvistice. „Schimbările nu sunt în sensul unei purități tipologice”, spune Dorin Urișescu, care adoptă în continuare fraza lui Ottmar Werner: „Scopul unei schimbări morfologice este o bună mixtură, nu un tip lingvistic unitar”, considerând și el că „o eroare frecventă în istoria lingvisticii moderne” este dorința de a reduce o limbă la un singur tip sau considerarea evoluției lingvistice ca esențial unidirecțională.

Cea de a treia parte a cărții, cea mai extinsă, este o încercare de adaptare, o ilustrare a câtorva aspecte ale modelului și modelelor teoretic(e) propus(e), de Dorin Urișescu și de alții, o analiză concretă a cinci schimbări fonologice și morfofonologice în cadru romanic. Două dintre acestea (C. statutul lui *schwa* în franceza populară din Québec – p. 171–182 și E. dispariția lui *l* la pronumele clitice și la articolele hotărâte – p. 222–254) privesc varianta din Québec a francezei (demonstrând, în primul caz, că anumite constrângeri fonotactice se pot păstra multă vreme în varietăți lingvistice „mai puțin privilegiate din punct de vedere sociolingvistic”, adică ne(mai)fiind supuse presiunii limbii literare oficiale și cunoscând, deci, o evoluție istorică mai naturală, și, în al doilea caz, că dispariția lui *l* reprezintă un fenomen morfofonologic determinat de tendințele tipologice ale francezei și generalizat într-o varietate de limbă ferită de influența conservatoare a varietății standard), iar trei privesc variantele diacronice și diatopice ale limbii române.

Prima dintre acestea din urmă (A. p. 109–137) are în vedere închiderea vocalelor neaccentuate *a*, *o* și *e* în româna comună, în textele secolului al XVI-lea și în dialectele, subdialectele și graiurile limbii române actuale, fiind, în concepția lui Dorin Urișescu, „un exemplu tipic de proces natural recurent în evoluția istorică a unei limbi” („legat de concentrarea redusă de energie în vocalele difuze” – p. 109), pentru că ilustrează tipul de constrângeri formale și modul în care aceste condiționări se pot schimba în cursul evoluției limbii. Pe scurt, este vorba despre apariția, în dacoromână și istroromână (în urma deplasării accentului spre dreapta și a proceselor determinate de coerența paradigmatică), a unei noi condiționări fonologice formale: preeminența relativă a vocalelor protonice, ceea ce se reflectă și în slăbirea vocalelor de deschidere medie, și într-un proces de întărire a silabei protonice, ducând la deschiderea lui *ă* protonic până la *a* (este analizată amănunțit, printre altele, situația lui *ă* protonic în punctul 118 din NALR–Crișana), ducând, adică, la o schimbare *formală* de adaptare la sistem, dar care prezintă anumite trăsături ale proceselor *naturale* (îndeosebi caracterul gradual, la nivel fonetic, și abrupt, din punct de vedere lexical). O concluzie generală la care ajunge Dorin Urișescu în urma analizei acestor procese fonologice (diferită de a altor cercetători – Em. Vasiliu, de ex.) este că se poate vorbi de o dacoromână comună (incluzând și istroromâna), iar subdialectele dacoromâne reprezintă și o unitate genealogică, nu doar una geografică.

A doua schimbare fonologică și morfofonologică (B. – p. 138–170) privește nazalizarea și închiderea vocalelor nazalizate accentuate în română (raporturi, cronologie, nazalizare și rotacism, *ă* în poziție nazală, *e* nazal slav în română) și pune în evidență câteva tipuri de restructurări și de analize la nivelul formei, consecințe ale formalizării și ale relațiilor dintre procese la acest nivel. Autorul își confruntă „deducțiile teoretice cu realitatea lingvistică” (p. 170); concret, avem a face cu confruntarea deducțiilor sale teoretice (cum ar fi rolul reanalizelor în interpretarea procesului de închidere a vocalelor nazalizate sau rolul activ al locutorului în formalizarea acestui proces) cu grafia din textele sec. XVI: procesul este fidel reprezentat în aceste texte, dar este arbitrar din punct de vedere natural și explicabil doar prin succesive interpretări date de vorbitori procesului natural inițial. Sau un alt tip de transformare generată de tensiunea dintre formal și natural: dispariția nazalizării formale în română sau rotacismul lui *n* intervocalic în graiuri dacoromâne și în istroromână ori dispariția lui totală în portugheză și gasconă.

În fine, a treia schimbare prezentată (specifică limbii române) (D. – p. 183–221) este diftongarea lui *e* și *o* accentuați urmați de *ă*, *a*, *e* în limba română. Este vorba, spune Dorin Urișescu, de formalizarea unui proces natural, determinată de mai mulți factori, a cărei generalizare morfofonologică ilustrează atât rolul categoriilor morfosemantice, cât și importanța factorului fonologic (substanță formalizată) în dinamica proceselor morfofonologice.

Toate aceste schimbări fonologice și morfofonologice sunt analizate detaliat, pe baza unui material faptic extrem de bogat, formând adevărate micromonografii ale proceselor în cauză. Soluțiile proprii (numeroase și coerent argumentate) sunt însoțite de critica (uneori cu accente polemice) a celor ale preopinienților.

În încheiere, am credința că acest volum (într-adevăr, cum îl definește subtitlul, „de eseuri de lingvistică generală și romanică”) va suscita discuții aplicate în rândul specialiștilor, al romaniștilor și româniștilor, în special, dar nu numai (universalitățile lingvistice ținând de teoria generală a limbajului). Însușirile lui, dintre care, nu printre ultimele, ies în evidență îndrăzneala unor puncte de vedere ale au-

torului, susținute cu o argumentație concertată, strict selectată, precum și onestitatea și, în ultimă instanță, din nou curajul de a nu ocoli locurile încă insuficient explorate sau greu de încadrat într-un sistem explicativ coerent, fac din el o apariție incitantă, cel puțin în ce privește demersul științific propriu-zis. Oricum, modelul propus de Dorin Urișescu este, în ansamblul său, o construcție teoretico-metodologică articulată coerent și aproape mereu convingătoare, bazată pe o informație extinsă, atent urmărită și aprofundată până la apropiere (de subliniat locul cu totul important pe care-l au în economia lucrării teoriile fonologice și concepția lingvistică generală ale lui Sextil Pușcariu, precum și fundamentarea coșeriană a modelului său explicativ – *sistem, normă, vorbire*, la care adaugă *tipul*). Dorin Urișescu folosește o bibliografie tinzând spre exhaustiv, atât teoretică (de cele mai multe ori privită dintr-o perspectivă critică: cf., printre altele, reproșurile aduse lui A. Martinet pentru includerea în cauzalitatea internă a factorilor mecanici extralingvistici, sau prezentarea profund critică a „fonologiei optimalității” din lingvistica americană, care „operează o simplificare drastică a comportamentului fonologic al locutorilor și mai ales a dinamicii sistemelor fonologice ale limbilor” – cf. p. 68–70, 29–30 ș.a.), cât și faptică (mai mult, cum este de așteptat, în partea a III-a a lucrării, unde întâlnim și cele mai multe trimiteri, de obicei într-o perspectivă critică, la lucrări ale lingviștilor români), extrasă din surse variate, dar mereu de primă mână și de cea mai mare încredere (între care atlase lingvistice românești și romanice, generale și regionale, sau material din anchete dialectale încă nepublicate). Dorin Urișescu rămâne credibil în toate afirmațiile din această carte. *Formel et naturel dans l'évolution phonologique et morphophonologique* (rezultat al unei reflecții de o viață întreagă) mi se pare suficient de convingătoare, pe de o parte, și prea provocatoare, pe de alta, pentru a fi trecută cu vederea.

NICOLAE MOCANU

Institutul de Lingvistică și Istorie Literară

„Sextil Pușcariu”

Cluj-Napoca, str. Emil Racoviță, 21

nmocanu@gmail.com

VERGINICA BARBU MITITELU, *Rețea semantico-derivațională pentru limba română*, București, Editura Muzeului Național al Literaturii Române, 2013, 188 p.

Rezultat al proiectului postdoctoral *Valorificarea identităților culturale în procesele globale* (contract nr. POSDRU/89/1.5/S/59758), lucrarea d-nei cercetător dr. Verginica Barbu Mititelu este „o pledoarie în favoarea ideii că specificul lingvistic național poate fi valorificat în procesele globale” (p. 14), prin crearea unor resurse și instrumente electronice adecvate mediului de comunicare virtual. În acest cadru, bazându-se pe „familii de cuvinte” existente în spațiul virtual românesc, cercetătoarea își propune să creeze o „rețea semantico-derivațională” cu aplicabilitate la limba română (p. 14).

Organizată în șapte capitole, însoțite de o *Introducere*, *Concluzii* și patru *Anexe*, lucrarea surprinde prin capacitatea autoarei de a prezenta într-o manieră sintetică pertinentă concepte și direcții de abordare corect înțelese și valorificate, din domeniul lingvisticii, dar și din cel al informaticii.

În Capitolul 1, intitulat *Cunoștințe lexicale*, autoarea trece în revistă elementele de bază necesare atât înțelegerii sistemului lexical al limbii române, cât și prelucrării automate a limbii naturale, punând în evidență, acolo unde se impune, „din punct de vedere computațional, [...] neajunsuri majore” (p. 19), cât și „avantajele evidente” (p. 20) ale acestuia. Astfel, se oferă informații asupra definiției, a factorilor ce structurează vocabularul, a formalismelor înțelese ca „modele ale memoriei semantice” (p. 19) și, în acest cadru, a rețelei semantice, care este „formalismul de reprezentare a cunoștințelor lexicale (cuvinte și informații asociate lor) cel mai utilizat în Inteligența Artificială (domeniul creării agenților inteligenți, *i.e.* sisteme capabile să perceapă și să înțeleagă ce se